

DMITRY LEONTIEV*, IRINA BORISOWNA HANINA**

O problemie komunikacji w pracach Aleksieja Aleksiejewicza Leontieva

W styczniu 2011 roku przypadała 75 rocznica urodzin Aleksieja Aleksiejewicza Leontieva (żyjącego w latach 1936–2004). Nie ma jednak konieczności, by szczegółowo prezentować czytelnikom sylwetkę tego myśliciela. Po ukończeniu Wydziału Filologicznego Uniwersytetu Moskiewskiego im. M. Łomonosowa, Aleksiej Leontiev obronił pracę doktorską z językoznawstwa, następnie działał na interdyscyplinarnym polu nauk humanistycznych, w związku z czym obronił dwie dysertacje: najpierw z nauk filologicznych, następnie z psychologii społecznej. Nie ograniczał się on wyłącznie do psychologii społecznej, dlatego też w pewnym momencie zaczął pracować w zakresie etnopsychologii, psychologii komunikacji masowej, a także ogólnoteoretycznych i metodologicznych problemów psychologii. Równolegle brał udział w konferencjach, publikował i wdrażał praktyczne projekty w dziedzinie pedagogiki.

* Doktor nauk psychologicznych, dyrektor międzynarodowego laboratorium psychologii pozytywnej i motywacji, profesor Wydziału Psychologii Moskiewskiego Uniwersytetu im. Łomonosowa (MGU Moskovskij gosudarstvennyj universitet).

** Doktor nauk psychologicznych, docent katedry pedagogiki i psychologii medycznej, Pierwszego Moskiewskiego Państwowego Uniwersytetu Medycznego im. I. M. Sieczenowa (Pervyj Moskovskij gosudarstvennyj medicinskij universitet imeni I. M. Sečenova).

Interdyscyplinarne zainteresowania pozwoliły mu połączyć wszystkie te dziedziny wiedzy. Problematykę komunikacji rozumie Leontiev jako ogólny problem teoretyczny, który przejawia się w specyficznych formach na różnych poziomach analizy i prognoz, w wielu dziedzinach przedmiotowych: od komunikacji, rozumianej w sposób antropologiczny jako podstawowej manifestacji człowieka, do mikrostruktury aspektów komunikacji werbalnej oraz do poziomu pojedynczego słowa. Efektem jego nader licznych publikacji stało się powstanie wielopoziomowej interdyscyplinarnej teorii komunikacji międzyludzkiej. Publikacja Leontieva *Psychologia komunikacji* – wydana w 1974 roku – stała się podstawą jego drugiej rozprawy doktorskiej. Rozprawa ta nie wyczerpuje natomiast treści jego teorii naukowej, mimo że stanowi jej podstawę. Holistyczna teoria komunikacji prezentowana przez Leontieva nie stała się jeszcze przedmiotem specjalnej analizy, a celem tego artykułu jest uzupełnienie tej luki.

Komunikacja i działanie: antagonizm czy jedność?

Leontiev w 1970 roku opracował teoretyczną koncepcję komunikacji jako rozwoju teorii werbalnego działania. Pojęcie komunikacji jest zaś jedną z kluczowych kategorii, nie tylko we współczesnej psychologii, ale również w innych naukach humanistycznych. Odnosi się ono do „systemu ukierunkowanych i umotywowanych procesów, zapewniających współdziałanie ludzi w działaniach zbiorowych, realizujących społeczne, osobowościowe i psychologiczne relacje, stosując przy tym specyficzne środki, a przede wszystkim język”¹.

Leontiev poddaje krytyce zachodnie koncepcje, które ograniczają komunikację ze względów technicznych, odchodząc tym samym od stawiania ogólnych pytań o naturę tego zjawiska komunikacji. Wiele uwagi poświęca relacji między kategorią komunikacji a kategorią działania. Powstało wiele teorii dzięki polemice z koncepcjami Borysa Lomova², który postrzegał ko-

¹ A. A. Leont'ev, *Psichologija obšeniâ* [Psychologia komunikacji], Moskwa 2005, s. 240.

² Borys Federowicz Lomov (1927–1989) radziecki psycholog, specjalista w dziedzinie psychologii pedagogicznej, społecznej oraz inżynierskiej. Kluczowe dzieła to: *O sistemnom podhode v psichologii* [O podejściu systemowym w psychologii], „Voprosy Psichologii”, 1975, nr 2; *Čelovek i avtomaty* [Człowiek i maszyny], *Izdatels tvo: Pedagogika Seriâ: Bibliotečka Detskoj*

munikację i działanie jako dwa niezależne od siebie procesy. Ważne jest to, że interpretowanie komunikacji (u Leontieva) jako działania sprzeciwia się nie tyle idei komunikacji jako specjalnemu procesowi, który nie może być zredukowany do działania (Genrih Batishchev³, Borys Lomov, etc.), ile rozpowszechnionym wzorcom interakcji międzyludzkiej jako czysto międzypodmiotowemu procesowi wymiany informacji (to tylko jeden z aspektów komunikacji „prywatnej”).

Odwołując się do nurtu podejmującego problematykę działania w psychologii (Leontieva, Elkonina⁴, Davydova⁵), Lomov dochodzi do wniosku, że samo działanie od samego początku było w tej koncepcji postrzegane jako wplecione w pośredniczące stosunki między osobowościami. Wspomniany aspekt nie został jednak szczegółowo opracowany w tym działaniowościowym projekcie. Lomov rozpatruje komunikację w szerszym kontekście, który nie sprowadza się jedynie do interakcji izolowanych jednostek, ale kładzie nacisk na społeczną naturę człowieka. „Komunikacja to nie tylko relacje ludzi w społeczeństwie, ale raczej (zwłaszcza!) współdziałanie ludzi jako członków społeczeństwa”⁶. Zdaniem Leontieva trudności w rozu-

enciklopedii „Učenyje – školn iku” 1984; Metodologičeskie i teoretičeskie problemy psihologii [Metodologiczne i teoretyczne problemy psychologii], Moskwa 1984.

³ Genrih Stepanovich Batischev (1932–1990) radziecki filozof. Główne dzieła: *Vvedenie v dialektiku tvorčestva* [Wstęp do dialektyki twórczości], (Seriâ „Filosofy Rossii XX veka”), Sankt-Peterburg 1997; *Poznanie, deâtelnost, obšenie. Teoriâ poznaniâ. Socialno-kulturnaâ priroda poznaniâ* [Poznanie, działanie, komunikacja. Teoria poznania. Społeczno-kulturowa natura poznania], Moskwa 1991; *Poznanie i tvorčestvo* [Poznanie i twórczość], Moskwa 1991.

⁴ Daniil Borisowicz Elkonin (1904–1984) był radzieckim pedagogiem i psychologiem oraz członkiem Akademii Nauk Pedagogicznych Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich. Ważne dzieła tego psychologa: *Psihologiâ obučenâ mladšego školnika* [Psychologia kształcenia młodszego ucznia], Moskwa 1974; *Kak učit’ detej čitat’* [Jak uczyć dzieci czytać], Moskwa 1976; *Tvorčeskie rolevye igry detej doškoln ogo vozrasta* [Twórcze odgrywanie ról wśród dzieci w wieku przedszkolnym], Moskwa 1957.

⁵ Wasilij Wasiljewicz Davydov (1930–1998) radziecki psycholog i pedagog, wiceprezes Akademii Nauk Pedagogicznych Związku Radzieckiego, przewodniczący Rady Naukowej Państwowego Komitetu Kultury Fizycznej i Sportu. Główne dzieła: *Vidy obobšeniâ v obučenii (logiko-psihologičeskie problemy postroeniâ predmetov)* [Rodzaje uogólnienia w kształceniu (logiczno-psychologiczne problemy budowy przedmiotów)], Pedagogika, Moskwa 1972; *Problemy razvivaušego obučenâ* [Problemy rozwijającego kształcenia], Pedagogika, Moskwa 1986; *Teoriâ razvivaušego obučenâ* [Teoria rozwijającego kształcenia], Moskwa 1996.

⁶ A. A. Leont’ev, *Prikladnaâ psiholingvistika rečevogo obšeniâ i massovoj kommunikacii*, [Psycholingwistyka stosowana w komunikacji werbalnej i masowej], Moskwa 2008, s. 26.

mieniu komunikacji jako działania zachodzą jedynie dlatego, że przez podmiot komunikacji rozumie się głównie *autarkiczne indywiduum*.

„Społeczna natura” działania jednostki nie ma uniwersalnego i abstrakcyjnego charakteru: jest ona zakorzeniona w historycznie określonej formie społeczeństwa. To, co zostało wyżej nakreślone, odnosi się do komunikacji, która niezależnie od tego, czy będziemy w konkretnej, psychologicznej analizie uważać ją za działanie, czy też nie, stanowi sposób, warunek i jednocześnie proces aktualizacji społecznych stosunków i tak samo, jak działanie, ma uwarunkowanie społeczne.

„Komunikacje rozwijają się historycznie jako rezultat i produkt rozwoju historycznego społeczeństwa, na określonym etapie tego rozwoju zdobywa komunikacja ta względną samodzielność psychologiczną (staje się samodzielnym działaniem), semiotyczną (odzyskuje własne środki) i społeczną”⁷.

Gdzie indziej Leontiev wspomina o relacji osobowości i społeczeństwa ustanowionej poprzez mowę (aspekt werbalny)⁸. „Środowisko społeczne tworzy osobowość nie tylko dzięki działalności i w procesie działania, ale aspekt przedmiotowy stanowi konstytutywną cechę działalności, co ma wymiar społeczny. To, co jest społeczne, nie jest »dane« jedynie poprzez działanie, kwestia ta nie stanowi jedynie problemu »społeczności i działania«: w rzeczywistości jest to zagadnienie, które dotyczy społecznej istoty samych obiektów działania i społecznej świadomości ludzkiej, odzwierciedlającej te obiekty w trakcie działania”⁹.

Leontiev stawia pytania o działania komunikacyjne i możliwość podwójnego ujęcia problemu komunikacji za ich pomocą: „a) czy komunikacja jest jakościowo szczególnym rodzajem społecznego działania na równi z wytwórczym, duchowym, estetycznym itp., b) czy komunikacja może występować w roli samodzielnej, *molarniej* [pierwszorzędnej] jednostki działań”¹⁰. W pierwszym przypadku komunikacja jest jednym z rodzajów działania. „Nie oznacza to, że komunikacja we wszystkich tych przypadkach występuje jako samodzielne działanie. Ważne jest to, że może ona właśnie taka być, chociaż może również występować jako element (i jednocześnie warunek) innego, *niekomunikatywnego* działania.

⁷ A. A. Leont'ev, *Psichologija obšeniâ*, dz. cyt., s. 242–243.

⁸ Tamże, s. 20.

⁹ Tamże, s. 242.

¹⁰ Tamże, s. 235.

Jeśli natomiast komunikację pojmujemy jako działanie, to jej aksjomat stanowi, po pierwsze, intencjonalność (obecność konkretnego celu, samodzielnego czy podporządkowanego innym celom, obecność specyficznego motywu); po drugie, skuteczność jako miara zbieżności osiągniętego wyniku z nakreślonym celem; po trzecie, normatywność, wyrażająca się w formie obowiązkowej społecznej kontroli przepływu i wyników aktu komunikacji¹¹.

Przy czym, jeżeli ukierunkowanie na kryterium celu, przy wyodrębnianiu rodzajów działania, w rzeczywistości utrudnia opis komunikacji jako rodzaju działania, ponieważ jest on „wielocelowy”, to przyjęcie jako głównego kryterium motywu dostarcza temu zagadnieniu znacznej określoności.

„Oczywiście komunikacja może kierować się motywami różnego typu, ale we wszystkich tych przypadkach, kiedy występuje jako działanie, uzyskuje ten motyw jako specyficzny¹². Na różnych etapach wdrażania się działania komunikacji realizacja komunikatywnych zamiarów i rozwiązanie zadań komunikacyjnych opiera się na systemach procesów orientacji, wśród których ważne miejsce zajmują niewerbalne elementy komunikacji.

Działalnościowy status komunikacji „nie oznacza, że akt komunikacji zawsze występuje jako naczelną jednostką strukturalną działania (także nazywana przez Aleksieja Mikołajewicza Leontieva »działaniem«). Kontakty mogą wchodzić w inne działanie, na przykład jako aspekt tego działania. Przy tym działalnościowa natura komunikacji nie zmienia się, zmiana dotyczy jedynie jej miejsca w strukturze działania¹³. Innymi słowy, komunikacja może funkcjonować jako samodzielna działalność, ale może również przejść do innych działań jako elementy konstrukcyjne. Jednocześnie mamy do czynienia z historycznym rozwojem form komunikacji od komunikowania się, włączonego w inne działania, do komunikacji jako samodzielnej działalności¹⁴. Powszechne i wielowariantowe rozumienie komunikacji umożliwia zastosowanie przedstawionego teoretycznego schematu. Komunikacja dotyczy nie tylko procesów międzyludzkiego współdziałania, ale też procesów obejmujących małe i duże grupy społeczne, w szczególności procesy wykładowej i pedagogicznej komunikacji, a także innych rodzajów komunikatywnego oddziaływania, wpływa nie tylko na indywidualium, ale też na masową skalę:

¹¹ Tamże, s. 27.

¹² Tamże, s. 247.

¹³ Tamże, s. 248.

¹⁴ Tamże, s. 45–46.

komunikację masową, której cechą charakterystyczną jest brak bezpośredniego kontaktu komunikującego z odbiorcą i występuje częsta anonimowość komunikującego. Komunikację uważał Leontiev za sztukę, która stanowiła formę „określonego rodzaju lub sposobu komunikowania się ludzi”¹⁵. Wracając do pytania, czy można rozpatrywać komunikację jako działanie, Leontiev stwierdza, że:

„Trudności w zrozumieniu komunikacji jako działania istnieją tylko pod warunkiem, że przez podmiot komunikacji będziemy zawsze rozumieli wyłącznie samodzielną jednostkę, opisaną przez Adolfa Harasza, zaczynając od osobowości wyobcowanej do komunikacji żywiołowej.

Należy w tym miejscu nawiązać do innej interpretacji komunikacji, dochodząc do innego rozumienia działania społecznego i jego podmiotu, czyli do interpretacji komunikacji właśnie jako działania, ale nie jako indywidualnego działania społecznego, wspólnej, zbiorowej, czy grupowej interpretacji. Można by zadać następujące pytanie: Czy komunikacja może być działaniem? Odpowiedź jest twierdząca. Czy może ona być nie tylko działaniem, ale także wchodzić w skład innych działań poprzez strukturalne elementy? Niewątpliwie tak, i nie różni się pod tym względem od innych rodzajów działalności. Czy naprawdę istnieje podstawa do tego, by odmówić komunikacji jej działalnościowej natury? Jeśli istnieje taka podstawa, to w pracach krytyków idei komunikacji, my jednak się jej nie doszukujemy”¹⁶. W pewnym artykule autor zaproponował model jedności i przeplatania się komunikacji i działania jako dwóch nierozzerwalnych stron współdziałania człowieka ze światem i innymi ludźmi¹⁷.

Struktura i klasyfikacja procesów komunikacji

Sam Leontiev wielokrotnie podkreślał, że w ostateczności nie wie, jaka jest definicja komunikacji, ważne było dla niego, by zrozumieć jej istotę. Podaje on następujące ogólne sformułowanie: komunikacja to proces two-

¹⁵ Tamże, s. 296.

¹⁶ A. A. Leont'ev, *Psichologiâ obšeniâ*, dz. cyt., s. 255–256.

¹⁷ D. A. Leont'ev, *Sovmestnaâ deâtel'nost', obšenie, vzaimodejstvie* [Wspólna działalność, komunikacja, współdziałanie], „*Vestn. vysš. Školy*” 1989, nr 11; tenże, *Psichologiâ smysla* [Psychologia sensu], Moskwa 1999.

rzenia i utrzymywania ukierunkowanego, bezpośredniego lub pośredniego wpływu poprzez określone środki kontaktu między ludźmi związanymi ze sobą pewną psychologiczną relacją. Realizacja tego kontaktu pozwala zmienić kierunek zbiorowego (wspólnego) działania poprzez koordynację (lub dezorganizację) „indywidualnych” działań na różnych poziomach lub wręcz przeciwnie: oddzielić funkcje (społecznie zorientowana komunikacja) bądź zrealizować działania celowe.

Specyfika tego procesu może być określana poprzez „zewnętrzne” społeczeństwo oraz „wewnętrzną” osobowość. Ulega ona przekształceniom i zmianom (na skutek bezpośredniego zachowania) w zbiorowym albo „indywidualnym” procesie, społecznie pośredniczy w działaniu, co związane jest z (osobowościowo zorientowaną komunikacją)¹⁸.

W powyższej definicji zawarte są trzy rodzaje komunikacji oraz ich kluczowa orientacja. Jest to najbardziej ogólna charakterystyka komunikacji, która może znaleźć odzwierciedlenie w narzędziach i w przebiegu procesów komunikacji. Według tego kryterium komunikację można podzielić na: zorientowaną rzeczowo, społecznie i osobowościowo.

Rzeczowo zorientowana komunikacja odbywa się w ramach wspólnego niekomunikowalnego działania. Ta genetycznie pierwotna forma komunikacji występuje zarówno w filo-, jak i w ontogenezie. Nawet w tym przypadku musimy odróżnić współdziałanie i właściwą komunikację.

„Jeśli struktura wzajemnego oddziaływania określona jest jako rozłożenie pracy funkcji, w tym również indywidualnym »wkładem«, który wnosi każdy z członków zespołu w ogólne działanie, to procesy komunikacji mogą mieć autonomiczny charakter: komunikacja jest niezbędna dla interakcji, ale jedno i to samo oddziaływanie może być zapewnione przez komunikację z różnych kierunków, o różnym charakterze i zakresie. Rozbieżność współdziałania i komunikacji jest szczególnie wyraźna, jeśli rozgraniczyć komunikację bezpośrednio zaangażowaną w działalność i jej regulację, wówczas komunikacja występuje jako element lub kierunek współdziałania (faza wykonawcza działania), i komunikacja, będąca warunkiem współdziałania (orientacyjna faza działania)¹⁹.

Przedmiotem komunikacji jest współdziałanie, natomiast jego podmiotem sam zespół lub grupa [komunikujących się jednostek]. „To właśnie współdziałanie jest w tym przypadku wyobraźnym wynikiem działania komu-

¹⁸ A. A. Leont'ev, *Psichologija obšeniâ*, dz. cyt., s. 63.

¹⁹ Tamże, s. 250.

nikacji, to ono „obejmuje” i „prowadzi” procesy grupowe rzeczowo zorientowanej komunikacji; komunikacja konstytuuje współdziałanie, jak każda działalność konstytuuje je dzięki danym motywom (przedmiot)²⁰.

Spółecznie zorientowana komunikacja ma za swój przedmiot nie tyle konkretnego człowieka lub grupę odbiorców, ile współdziałanie społeczne (relacje publiczne) zachodzące wewnątrz danego społeczeństwa. Przykładami takiej komunikacji są w szczególności: mowa lub komunikacja masowa [środki masowego przekazu].

Motywy każdej komunikacji społecznej jest taka albo inna zmiana charakteru stosunków społecznych w obrębie danego społeczeństwa, jej społecznej i społeczno-psychologicznej struktury, w świadomości publicznej lub w bezpośrednich przejawach aktywności społecznej członków społeczeństwa. W istocie taka komunikacja jest procesem wewnętrznej organizacji samego społeczeństwa (grupy społecznej, zespołu), jego samoregulacji: jedna część społeczeństwa wpływa na drugą w celu optymalizacji działalności społeczeństwa jako całości, w szczególności zwiększenia jego społeczno-psychologicznej spójności, jego wewnętrznej stabilizacji, podnoszenia poziomu świadomości, informacyjności itp.²¹. U Leontieva spotykamy się z pewnym p o d w ó j n y m p o d m i o t e m . Z jednej strony to samodzielna osobowość, z drugiej strony zespół czy społeczeństwo w ogóle. W społecznie zorientowanej komunikacji ten komunikujący zawsze reprezentuje poglądy, przekonania, wiadomości jakiejś grupy społecznej lub społeczeństwa. Zespół lub grupa, na które skierowane jest tego rodzaju oddziaływanie, tylko częściowo przedstawiony jest przez daną społeczność²².

Osobowościowo zorientowana (interpersonalna) komunikacja może występować w dwóch wersjach. Pierwsza z nich to komunikacja dyktalna, czyli komunikacja związana z konkretnym przedmiotem współdziałania (koordynacji pozycji w celu dalszej wspólnej działalności, np. wymiana informacji z rozmówcą, ważna dla działalności, itp.). Jest to tożsamościowo zorientowana komunikacja (grupowa) na rzecz podmiotu współdziałania (grupa, w tym przypadku – diada), jak i podmiotu komunikacji (ta sama diada) i przedmiotu (współdziałanie). Po drugie komunikacja modalna, czyli to, co potocznie nazywa się „wyjaśnianiem relacji”²³. „Leontiev szczegól-

²⁰ Tamże, s. 251.

²¹ Tamże, s. 251–252.

²² Tamże, s. 250–251.

²³ Tamże, s. 252.

nie podkreśla, że jeśli w innych rodzajach komunikacji współdziałania (społecznego) „obsługiwano” różne formy działalności społecznej ludzi, to dla komunikacji modalnej sytuacja jest zasadniczo inna. Działalność, która wymaga współdziałania, nie ma bezpośrednio społecznego charakteru, a stąd również samo działanie realizuje w pierwszej kolejności nie tyle społeczne relacje, ile raczej pojawiające się na ich podstawie i uzyskujące względną samodzielność osobowościowe, psychologiczne relacje między ludźmi²⁴.

Przedmiotem komunikacji modalnej nie jest współdziałanie, ale optymalizacja psychologicznych relacji kosztem zbliżenia się pozycji jej uczestników. „Czysta komunikacja”, jako niewymagająca (przynajmniej w stosunku do środowiska zewnętrznego), jest niekomunikatywna we współdziałaniu, stanowi bardziej złożony model. W „czystej komunikacji” Leontiev widzi dwie różne sytuacje: komunikację zorientowaną społecznie (mowa, przekaz masowy, itp.) oraz komunikację zorientowaną osobowościowo²⁵. Wraz z orientacją drugą występuje istotna cecha psychologicznej komunikacji, jej psychologiczna dynamika. Chodzi o bardzo szerokie spektrum różnorodnych zmian psychicznych stanów i przebiegu procesów psychicznych u komunikującego i odbiorcy (odbiorców), związanych z procesem komunikacji, ponieważ komunikacja z perspektywy psychologicznej koncentruje się najczęściej na tym, aby zmienić w ten lub inny sposób owe cechy.

Wraz z kierunkiem i psychologiczną dynamiką komunikacji występuje jej semiotyczna specjalizacja oraz stopień zapośredniczenia. Semiotyczna specjalizacja określana jest środkami stosowanymi w komunikacji. Wyróżnia się w szczególności komunikację ekonomiczną, za pośrednictwem przedmiotów materialnych, komunikację symboliczną, w której pośredniczą znaki, oraz sensowną (znaczącą) komunikację, w której pośredniczy osobowościowy sens²⁶. W obrębie komunikacji symbolicznej także można wyróżnić różne formy. Na przykład na podstawie stopnia pośrednictwa. „Jest to jednak bardziej ilościowa niż jakościowa charakterystyka. Inaczej można ją określić jako społeczny ‘dystans, oddzielający komunikującego i odbiorcę’²⁷. Jest to liczba przekształceń, poprzez które przechodzi wiadomość na

²⁴ Tamże, s. 252–253.

²⁵ A. A. Leont'ev, *Psichologiâ obšeniâ*, dz. cyt.

²⁶ A. A. Leont'ev, *Prikladnâ psicholingvistika rečevogo obšeniâ im assovoj kommunikacii*, dz. cyt., s. 27–28.

²⁷ A. A. Leont'ev, *Psichologiâ obšeniâ*, dz. cyt., s. 77.

drodze od komunikującego do odbiorcy²⁸. Wyrażana w sposób pośredni komunikacja nie musi oznaczać semiotycznej specjalizacji, i odwrotnie. Jest to werbalna komunikacja w małej grupie wyspecjalizowanej semiotyki, która jednak wymaga bezpośredniego kontaktu. W innych sytuacjach nie ma żadnej semiotycznej specjalizacji, ale kontakt przedstawia się jako bezpośredni.

Komunikacja pedagogiczna

Być może głównym zastosowaniem ogólnej teorii komunikacji była koncepcja komunikacji pedagogicznej, opublikowanej w piśmie o tej samej nazwie²⁹. Leontiev podaje tam następującą definicję roboczą: pedagogiczna komunikacja to zawodowa komunikacja wykładowcy z uczniami w trakcie lekcji albo poza nią (w procesach kształcenia i wychowania), posiadająca określone pedagogiczne funkcje i ukierunkowana (jeżeli jest pełnowartościowa i optymalna) na stworzenie sprzyjającego psychologicznego klimatu, a także na innego rodzaju psychologiczną optymalizację nauczania działania i stosunków między pedagogiem a uczącymi się oraz wewnątrz grupy uczniowskiej³⁰. Prześledzimy tok myślenia Leontieva. Punktem wyjścia stała się następująca myśl: „komunikacja jest tym, co zapewnia działanie zespołowe”³¹. Ale zapewnia daną aktywność zbiorową w nie do końca jasny sposób. Komunikacja zależy od zadań, które są postawione do rozwiązania, tj. występuje w różnych funkcjach społecznych i społeczno-psychologicznych. Istotne jest, że bez względu na same te funkcje, w komunikacji znajdują się uniwersalne cechy, uniwersalne funkcje. Bezwarunkowo „samokomunikacja posługuje się procesami specjalnego rodzaju, które nie zależą od treści jej funkcji – procesów kontaktowania się. A więc ukazuje się przed nami cała wielopiętrowa konstrukcja: działanie – współdziałanie – komunikacja – kontakt”³².

Opierając się na tych pozycjach, Leontiev wyróżnia trzy rodzaje komunikacji: zorientowaną społecznie, która bezpośrednio realizuje społeczne sto-

²⁸ A. A. Leont'ev, *Prikladnaâ psiholingtivikisa rečevogo obšeniâ i massovoj kommunikacji*, dz. cyt., s. 28.

²⁹ A. A. Leont'ev, *Pedagogičeskoe obšenie* [Pedagogiczna komunikacja], Moskva 1979.

³⁰ A. A. Leont'ev, *Pedagogičeskoe obšenie* [Pedagogiczna komunikacja], Moskva 1996, s. 16.

³¹ Tamże.

³² Tamże, s. 17.

sunki i organizuje społeczne współdziałanie; grupową, konkretnie zorientowaną komunikację, która jest włączana bezpośrednio do pracy zespołowej i pomaga zespołowi rozwiązywać postawione przed nim zadania; komunikację zorientowaną osobowościowo, czyli komunikację jednej osoby z drugą. [Ta ostanía] komunikacja z jednej strony może mieć charakter służbowy, a z drugiej może być „wyjaśnieniem stosunków” niemających związków z działaniem (stosunki modalne)³³.

„Komunikacja modalna wyraża się w tym, że za swój przedmiot obiera stabilizację, uściślenie, rozwój psychologicznych stosunków międzyludzkich”³⁴. Na podstawie tego rozumienia procesu komunikacji u Leontieva, analizując proces edukacyjny w szkole, zadaje się pytanie, dlaczego nauczycielowi niezbędna jest zdolność wpływania na dzieci. I odpowiadając na nie, autor wyróżnia dwa aspekty: motywacyjny i emocjonalny. Charakteryzując emocjonalną stronę procesu nauczania, podkreśla, że „zadaniem nauczyciela jest stworzyć w klasie taki klimat emocjonalny, taką sytuację, która mogłaby zapobiec powstaniu w uczniu stanu emocjonalnego napięcia i – przeciwnie – stymulowałaby powstanie pozytywnego napięcia”³⁵.

Leontiev podkreśla, że „niewystarczająca uwaga skierowana na osobowość ucznia w procesie nauki, dominujące zorientowanie stosowanych metod nauczania na działanie uczącego się, nierzadko łączy się brakiem uwagi wobec jego osobowości, co z kolei prowadzi do wielkich pedagogicznych porażek. Sprawia to, że zostaje podniesiona kwestia optymalnej organizacji dialogu pedagogicznego w procesie edukacyjnym. Optymalna komunikacja pedagogiczna to taka komunikacja nauczyciela (i szerzej – kadry nauczycielskiej) z uczniami w procesie edukacji, która stwarza najlepsze warunki dla rozwoju motywacji uczniów i twórczego charakteru działań edukacyjnych dla prawidłowego kształtowania osobowości ucznia, [a więc] zapewnia pozytywną emocjonalną atmosferę nauki (w szczególności, zapobiega pojawieniu się „psychologicznej bariery”), a także kontrolę nad procesami społeczno-psychologicznymi w zespole dzieci i pozwala maksymalnie wykorzystać w procesie nauczania osobowościowe właściwości nauczyciela”³⁶.

W procesie pedagogicznej komunikacji Leontiev wyodrębnia po pierwsze, elementy tworzące strukturę, które określają osobowość nauczyciela, a po

³³ Tamże.

³⁴ Tamże, s. 18.

³⁵ Tamże, s. 20.

³⁶ Tamże.

drugie, elementy tworzące strukturę, mające wpływ na realizację optymalnej komunikacji pedagogicznej. Do pierwszej grupy składników Leontiev zalicza jako cechy kluczowe „intuicję pedagogiczną” i „podmiotowość” komunikacji nauczyciela z uczniami. „Intuicja pedagogiczna” nie jest wrodzona. Każda intuicja to wynik zinterioryzowanego działania, przekształcającego się w komponent osobowości. „To, co wcześniej zostało zrozumiane w charakterze zasad, przekształca się w wewnętrzny, podświadomy komponent”³⁷. Jedno i to samo działanie w terminologii Lwa Wygotskiego³⁸ „wraść” w różne temperamy, charaktery, typy osobowości, co z kolei prowadzi do różnych indywidualnych stylów działania i zachowania, w tym także do różnych indywidualnych stylów komunikacji nauczyciela z uczniami. Na podstawie badań przeprowadzonych przez Jere E. Brophy i Thomasa L. Gooda³⁹, Leontiev podkreśla, że „podmiotowość” w komunikacji nauczyciela przejawia się przede wszystkim w wybiórczym odniesieniu do uczniów. Leontiev zauważa, a tym samym ostrzega czytelnika, że postawy te są nie tyle negatywne, niebezpieczne, ile niepożądane i nierealistyczne⁴⁰. Druga grupa komponentów według Leontieva to psycholingwistyczna analiza komunikacji werbalnej nauczyciela, intensywność nauki, a także taki komponent, który został nazwany, by widzieć i zrozumieć ucznia.

Opisując psycholingwistyczny wymiar, Leontiev powołuje się na Dietera Spanhela, który wyodrębnił osiem „dydaktycznych” funkcji języka, mogących być podstawą do dalszej konkretnej analizy werbalnej działalności nauczyciela w czasie lekcji. Chociaż klasyfikacja Spanhela może być z powodzeniem wykorzystana przy badaniu werbalnych wypowiedzi nauczyciela, a tym samym do analizy komunikacji pedagogicznej, Leontiev mówi, że są one w dużej mierze mechaniczne i że istnieją duże rezerwy zarówno dla powstania teoretycznego oraz praktycznego opracowania. Drugi czynnik to „intensywność” szkolenia. Analizując wykorzystane przez Georgi Łoza-

³⁷ Tamże, s. 23.

³⁸ Lew Siemionowicz Wygotski (1896–1934) był rosyjskim pedagogiem i psychologiem, a także profesorem Moskiewskiego Instytutu Psychologii Eksperymentalnej. Główne dzieła: *Myslenie i mowa*, [w:] tenże, *Wybrane prace psychologiczne*, PWN, Warszawa 1971, s. 159–488; *Narzędzie i znak w rozwoju dziecka*, Warszawa 2006; *Psihologią razvitiā čeloveka* [Psychologia rozwoju człowieka], Izdatelstvo Smysl, Moskva 2003.

³⁹ J. E. Brophy, T. L. Good, *Looking in Classrooms*, Longman, New York 1997.

⁴⁰ Tamże.

nowa⁴¹ metody sugestii w nauczaniu języków obcych, Leontiev podkreślił, że pozwalają one maksymalnie ujawnić niewykorzystane rezerwy osobowości ucznia (zarówno fizjologiczne, jak i psychologiczne).

W tym wymiarze wszystko ma znaczenie: zarówno zachowanie pedagoga, jak i tworzona przez niego atmosfera lekcji, zawartość podręczników oraz podejście do dzieci, jak również inaczej zorganizowany materiał. Leontiev poświęca wiele uwagi na związki nauki z podniesieniem estetycznej i powszechnej kultury. Po drugie, należy wprowadzić zwiększone wymagania dotyczące umiejętności pedagogicznych nauczyciela, techniki jego komunikacji z uczniami. Po trzecie, sugestopedia uczy nauczycieli nie tylko tego, jak trzeba rozmawiać z dziećmi, ale także, z jakim wewnętrznym nastawieniem się do nich odnosić. Po czwarte, w ogólnej atmosferze lekkości, bezpośredniości i nieobecności poczucia przemocy nauczanie dzieci przebiega przyjemnie, naturalnie, a materiał przyswajany jest dość szybko⁴². To zaś, co sprawia, że nauczanie jest efektywne, to oddziaływanie całej „wiązki” ogólnopsychologicznych, społeczno-psychologicznych i psychofizjologicznych czynników.

Pierwszy czynnik zakłada, że każdy człowiek „wchodzi w jakiś kontakt, w określony sposób „daje” siebie rozmówcy, ażeby ułatwić mu stworzenie własnego obrazu, modelowanie swojej osobowości, to zaś jest warunek konieczny umożliwiający skuteczną komunikację. To samopodawanie przejawia się w „intensywnej” komunikacji nauczyciela z grupą w szczególnie jasnej formie – tutaj jest ona [komunikacja] szczególnie funkcjonalna⁴³. Drugi czynnik – posiadanie własnej komunikacji – to nie tylko podtrzymywanie swoich kontaktów, ale też w ogóle kierowanie komunikacją na lekcji, a także poza nią.

„Ażeby kontakty były efektywne, człowiek powinien przeprowadzić wstępną orientację, następnie zaś, opierając się na »zebranych informacjach«, poprawnie zaplanować i urzeczywistnić samą komunikację. Dotyczy to również funkcji i celu komunikacji: w jakim celu mam się komunikować, co powinienem osiągnąć? Tutaj wchodzi w skład (jeżeli mowa jest o przedmiotowo zorientowanych komunikacjach grupowych, a mianowicie jak przedstawia się sprawa na lekcji): grupa, zakres tej grupy, wiedza o formalnych i nieformalnych relacjach funkcjonujących w jej obrębie, o psychologicznych, przede

⁴¹ Georgi Łozanow (1926–2012) był bułgarskim psychologiem oraz doktorem neurologii, stworzył metodę zwaną sugestiopedią, która wpływała na efektywność uczenia się.

⁴² J. E. Brophy, T. L. Good, *Looking in Classrooms*, Longman, New York 1997, s. 39.

⁴³ Tamże, s. 40.

wszystkim kluczowych cechach szczególnych jej członków, wpływających na wydajność wspólnej działalności. Tutaj istotna jest również znajomość ról społecznych i modelowanie osobowości konkretnego rozmówcy, pozwalające wyszukiwać najbardziej bezpośrednią do niego drogę⁴⁴.

To jeden z podstawowych warunków intensywnej nauki.

Trzeci czynnik, jak go nazywa Leontiev, to „widzenie i rozumienie”⁴⁵. Mówimy o zdolności nauczyciela do poprawnego modelowania motywacyjnej struktury osobowości, osobowościowych cech ucznia, jego stanu emocjonalnego, poziomu uwagi, stopnia zmęczenia fizycznego i psychicznego, należy mieć je na uwadze w komunikacji. Umiejętności te można podzielić na dwie grupy: a) zdolność do „czytania z twarzy” – techniczną zdolność orientowania się w rozmówcy. „Czytania z twarzy” w pełni można się nauczyć; b) umiejętności przejścia z techniki do wewnętrznego modelowania. Same umiejętności mogą kształtować się w następujący sposób. Po pierwsze, nauczyciel powinien „uczyć się orientowania się w osobowości uczącego się nie w ogóle, ale w warunkach konkretnego działania, podczas realizacji konkretnego celu współdziałania, w konkretnej klasie, konkretnej sytuacji”⁴⁶. Po drugie, ze względu na ogólną zdolność do modelowania osobowości innego człowieka, zależnej z kolei od ukierunkowania osobowości nauczyciela. Po trzecie, ze względu na „dyferencjalną ścisłość”, tj. nastawienie do modelowania właśnie danego człowieka, co związane jest z powszechnym i zróżnicowanym doświadczeniem w komunikacji⁴⁷.

Podsumowując, Leontiev podkreśla, że do podstawowych umiejętności komunikacyjnych nauczycieli zaliczają się następujące elementy:

- 1) umiejętności społecznej percepcji albo „czytania z twarzy”; 2) umiejętności rozumienia, a nie tylko widzenia, tj. adekwatne modelowanie osobowości ucznia, jego stanu psychicznego po jego zewnętrznych oznakach; 3) umiejętności „podawania siebie” w komunikacji z uczniami; 4) umiejętności optymalnego budowania swojej mowy w płaszczyźnie psychologicznej, tj. umiejętności komunikacji werbalnej; 5) umiejętności werbalnej i niewerbalnej komunikacji z uczniami⁴⁸.

„W związku z powyższym, komunikacja pedagogiczna, system komunikatywnych umiejętności nauczyciela, to najważniejsze narzędzie tworzenia

⁴⁴ Tamże, s. 42.

⁴⁵ Tamże, s. 54.

⁴⁶ Tamże, s. 55.

⁴⁷ Tamże, s. 56.

⁴⁸ A. A. Leont'ev, *Pedagogičeskoe obšenie*, [Pedagogiczna komunikacja], Moskwa 1996.

atmosfery równości, sprawiedliwości, wrażliwości, która powinna panować w stosunkach pedagoga z klasą. Jest to nieodłączna część umiejętności pracy wychowawczej, przy czym taka część, której da się nauczać jeszcze w obrębie instytutu pedagogiki i która w jakiejś mierze może kompensować tymczasowy brak innych umiejętności początkującego nauczyciela⁴⁹.

Obraz świata i nauczająca komunikacja

Leontiev nie zdążył poruszyć w swoich pracach bezpośrednio zagadnień pedagogicznej komunikacji w szkolnictwie wyższym, oprócz instytutów pedagogiki, w których przygotowuje się studentów do „roli” przyszłych pedagogów. Za ważną przesłankę i krok do nowego poziomu rozwoju wyobrażeń o roli komunikacji w procesach kształcenia zawodowego i współdziałania służy, wprowadzone przez Leontieva, pojęcie „niezmiennego obrazu świata”⁵⁰. Analizując rozumienie obrazu świata przez różnych badaczy⁵¹, Leontiev podkreśla, że: „jest to odbicie w ludzkiej psychice przedmiotowego świata, zapośredniczonego poprzez przedmiotowe znaczenia i odpowiadające poznawcze schematy, poddające się świadomej refleksji”⁵².

W późniejszym czasie Leontiev rozważa, w jaki sposób funkcjonuje obraz świata. Prześledźmy jego logikę: „w naszym obrazie świata, a ściślej w danym sytuacyjnym fragmencie, z którym w pewnym momencie mamy do czynienia, cały czas „oświetla się” oddzielny przedmiot, a następnie świadomość „przełącza się” na inny – i tak bez końca. Jednakże to ciągłe „przełączanie

⁴⁹ Tamże, s. 61.

⁵⁰ A. A. Leont'ev, *Ázykovie soznanie i obraz mira* [Świadomość językowa i obraz świata], [w:] *ЯÁзык i soznanie: paradoksal'naâ racional'nost'* [Język i świadomość: paradoksalna racjonalność], Moskwa 1993; tenże, *Áзык i rečevaâ deâtel'nost' v obšej i pedagogičeskoj psihologii* [Język i werbalna działalność w ogólnej i pedagogicznej psychologii], Moskwa 2001.

⁵¹ E. Ū. Artemeva, *Osnovy psihologii subektivnoj semantiki* [Podstawy psychologii subiektywnej semantyki], Moskwa 1999; A. H. Leont'ev, *Izbrannnye psihologičeskie proizvedeniâ* [Wybrane prace psychologiczne], [w:] tenże, *Sobr. soč.: t. 2.* Moskwa 1983; V. V. Petuhov, *Obraz mira i psihologičeskoe izučenie myšleniâ* [Obraz świata i studium psychologiczne myślenia], „Vestn. Mosk. unta.” Seria 14. *Psihologiâ* 1984, Nr 4; S. D. Smirnov, *Psihologiâ obraza: problemy aktivnosti psihičeskogo otraženiâ* [Psychologia obrazu: problemy aktywności psychicznego odbicia], Moskwa 1985.

⁵² A. A. Leont'ev, *Áзык i rečevaâ deâtel'nost' v obšej i pedagogičeskoj psihologii* [Język i werbalna działalność w ogólnej i pedagogicznej psychologii], Moskwa 2001, s. 115.

się” świadomości z jednego przedmiotu na inny powoduje jednocześnie przechodzenie przedmiotu (jego oznaczonego obrazu) z jednego poziomu uświadomienia na inny: w mojej świadomości koegzystuje to, co staje się obiektem aktualnej świadomości i to, co znajduje się na poziomie świadomej kontroli. Obraz świata może jednak nie być włączony w postrzeganie, a jednak w całości pozostać refleksyjny. Taki obraz świata może być sytuacyjny, czyli fragmentaryczny. W taki sposób może się na przykład przedstawiać sprawa podczas pracy pamięci albo wyobraźni. Ale wraz z płynnymi, indywidualnymi cechami, kształcenia o charakterze osobowościowym posiadają one pewną kulturową „podstawę”, jednolitą dla całej grupy społecznej albo wspólnoty i akurat określoną w pojęciu znaczenia w odróżnieniu od osobowościowego sensu. Innymi słowy, wraz z indywidualnymi wariantami można mówić o systemie niezmiennych „obrazów świata”, czyli abstrakcyjnych modeli, opisujących ogólne cechy w światopoglądzie różnych ludzi⁵³. Za jeden z niezmiennych obrazów świata Leontiev uważa właściwości kultury narodowej i [narodowej] psychologii, ponieważ postrzeganie świata jednego narodu nie można prostym „przekodowaniem” przekształcić na język kultury innego narodu. Na liczbę czynników, wpływających na kształtowanie się tego niezmiennego obrazu świata, składa się komunikacja pedagogiczna w formie diady „nauczyciel – uczeń”, ponieważ szkoła wraz z innymi instytucjami publicznymi wywiera wpływ na kształtowanie się doświadczenia społeczno-kulturowego. Ważne jest, aby podkreślić, że nie istnieje jeden obraz świata dotyczący niezmiennego kultury narodowej i psychologii narodowej. Leontiev podkreślił, że niezmiennych obrazów świata może być niezliczona liczba⁵⁴. Chodzi o to, co jeszcze można zaliczyć do niezmiennych obrazów świata. Wystarczająco widoczne jest to, że w niezmiennych obrazach świata odbija się także działanie zawodowe, przynajmniej pewne jego rodzaje. Dla konkretnych zawodów, jak na przykład dla zawodu lekarza, niezmienny obraz świata jawić się będzie jako ponadnarodowy. Lekarz może nie znać ani tradycji narodowych, ani języka swojego kolegi, ale w sytuacji, gdy spotkają się na zjeździe albo na konferencji i zaczną wykorzystywać medyczną terminologię, będą się nawzajem rozumieć. Nieprzypadkowo to właśnie w medycynie istnieje swoisty język: terminologia grecko-łacińska.

⁵³ Tamże, s. 115–117.

⁵⁴ Tamże.

Po tym, jak Aleksiej Nikolajewicz Leontiev⁵⁵ wprowadził pojęcie „obrazu świata”⁵⁶, badacze zajmujący się problemem zawodów (z perspektywy psychologii ogólnej bądź psychologii pracy) stale urzeczywistniają poszukiwanie kategorii, które w jakiejś mierze odzwierciedlałyby działanie zawodowe dzięki obrazowi świata. Jedną z takich prób stał się konstrukt „zawodu świata” wprowadzony przez Elene Artemiewe⁵⁷. „Zawód świata to system cech odzwierciedlenia świata, właściwy danemu zawodowi: semantyczną cechą zawodu świata jest preferowany wybór zastąpienia rzeczywistości”⁵⁸. Problem obrazu świata w różnych typach zawodów z 1995 r. zaczął wybrzmiewać w badaniach Evgenia Klimova⁵⁹. Autor podkreśla, że „bycie przedstawicielem jakiegoś zawodu, wiedza o otaczającym świecie i samym sobie to dziedzina istnienia najważniejszych warunków regulowania i samoregulacji jego aktywności”⁶⁰.

Te wewnętrzne światy u profesjonalistów zaczynają pojawiać się w procesie uczenia się przez pedagogiczną komunikację. Jeden z autorów, rozwijając idee Leontiewa i Artemiewy, wprowadził w odpowiednim czasie pojęcie kształcącej komunikacji⁶¹ w kontekście badania dynamiki zawodowej jednostkowej semantyki u studentów medycyny w trakcie kształcenia zawodowego. W wyniku nauki na uczelni kształtuje się nie tylko profesjonalną wiedzę i umiejętności oraz nawyki, ale również profesjonalną wizję świata – system stosunków specjalistyczno-zawodowych z obiektami w świecie⁶². Jego wyrazność pozwala „mierzyć” stopień „wchodzenia” w zawód.

⁵⁵ Aleksiej Nikolajewicz Leontiev (1903–1979) był radzieckim filozofem, pedagogiem i psychologiem. Zajmował się głównie problematyką psychologii ogólnej (osobowości, uwagę, pamięć) i ewolucyjnym rozwojem psychiki, interesowała go również metodologia badań psychologicznych. Główne prace: *Potrebnosti, motivy i emocii* [Potrzeby, motywy, emocje], Moskwa 1973; *Umstvennoe razvitie rebënka* [Umysłowy rozwój dziecka], Moskwa 1950; *Očerki razvitiâ psihiki* [Zarys rozwoju psychiki], Moskwa 1947.

⁵⁶ A. N. Leont'ev, *Izbrannye psihologičeskie proizvedeniâ* [Wybrane prace psychologiczne], [w:] tenże, *Sobr. soč.*: t. 2. Moskwa 1983.

⁵⁷ E. Ū. Artemieva, *Osnovy psihologii sub"ektivnoj semantiki* [Podstawy psychologii subiektywnej semantyki], Moskwa 1999.

⁵⁸ Tamże, s. 311.

⁵⁹ E. A. Klimov, *Obraz mira v raznotipnyh professiâh* [Obraz świata w różnych zawodach], Moskwa 1995.

⁶⁰ Tamże, s. 4.

⁶¹ I. B. Hanina, *Semantičeskie faktory obučaûšego obšeniâ* [Semantyczne czynniki uczącej komunikacji], Moskwa 1986.

⁶² I. B. Hanina, *Invarianty obraza mira i ih istoki* [Inwarianty obrazu świata i ich początki], [w:] *Deâteln ostnyj podhod v psihologii: problemy i perspektivy* [Działalnościowe podejścia

Zakończenie

Spróbowaliśmy usystematyzować podstawowe aspekty teorii komunikacji Leontieva, kładąc szczególny nacisk (wraz z jej aspektami ogólnoteoretycznymi) na problematykę pedagogicznej i kształcącej komunikacji w związku z pewnymi aktualnymi kierunkami rozwoju tych idei. Staraliśmy się pokazać, że interpretacja komunikacji jako działalności w żadnym wypadku nie sprzeciwia się rozumieniu jakościowej specyfiki komunikacji międzyludzkiej, jak to czasem próbują przedstawić krytycy. Jest zaś odwrotnie: komunikacja i działanie opisane są jako dwie strony przejawiania się społecznej natury ludzkiej w interakcjach ze światem i innymi ludźmi. Innym ważnym odkryciem jest zrozumienie istotnych podstaw komunikacji jako współdziałania obrazów świata jego uczestników i formowania swoich członków w procesie komunikacji niezmienności tych obrazów. Teoria komunikacji od trzech dziesięcioleci pozostaje i będzie pozostawać podstawą nowych twórczych opracowań poruszających wszystkie dziedziny przedmiotowe, w których problem komunikacji odgrywa istotną rolę.

Przekład i opracowanie *Aleksandra Kondrat*
Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń, Polska
moskwa.ros@gmail.com

w psychologii: problemy i perspektywy], red. W. W. Dawydov, D. A. Leontiev, Moskwa 1990; tenże, *Obraz mira i professionaln yj mir* [Obraz świata i zawodowy świat], „Świat Psychologii” 2009, nr 4.